

A SUMMARY

of the thesis submitted for

Ph. D. Degree in Gujarati

at The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

ધ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, વડોદરામાં ગુજરાતી વિષયમાં
પીએચ.ડી.ની પદવી માટે રજૂ થયેલ શોધનિબંધનો સાર

Research Topic for Ph. D.

**“A Critical Study of Gujarati Dalit Short Stories : With Special
Reference to B. N. Vankar, Dharamabhai Shrimali, Dashrath
Parmar and Sanjay Chauhan”**

“ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ : ભી. ન. વણકર, ધરમાભાઈ
શ્રીમાળી, દશરથ પરમાર અને સંજય ચૌહાણના વિશેષ સંદર્ભે”

Presented by

Jayantilal Kalyanji Umrethiya

Guide

Dr. Kantilal Malsatar

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The Maharaja Sayajirao University of Baroda,

Vadodara - 390002

April - 2019

શોધનિબંધની રૂપરેખા

મારા સંશોધનનો વિષય છે : “ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ : ભી. ન. વણકર, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, દશરથ પરમાર અને સંજય ચૌહાણના વિશેષ સંદર્ભે”

પ્રસ્તુત શોધનિબંધને સુનિયોજિત બનાવવા કુલ ૭ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરેલ છે. અંતે ચાર પરિશિષ્ટોમાં સર્જકોની મુલાકાત, સંદર્ભસૂચિ (૧) પુસ્તક (૨) સામયિક, કર્તાનામ અને કૃતિનામ સૂચિ મૂકવામાં આવી છે. આ શોધનિબંધનો પ્રકરણવાર અનુક્રમ નીચે મુજબ છે :

પ્રકરણ ૧	ભૂમિકા
પ્રકરણ ૨	ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તા
પ્રકરણ ૩	ભી. ન. વણકરની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ
પ્રકરણ ૪	ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ
પ્રકરણ ૫	દશરથ પરમારની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ
પ્રકરણ ૬	સંજય ચૌહાણની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ
પ્રકરણ ૭	ઉપસંહાર

પરિશિષ્ટ :

૧. સર્જક મુલાકાત
૨. સંદર્ભસૂચિ (૧) પુસ્તક (૨) સામયિક
૩. કર્તાનામ સૂચિ
૪. કૃતિનામ સૂચિ

પ્રકરણ ૧

ભૂમિકા

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મેં દલિત સાહિત્યનો પરિચાયાત્મક આલેખ આપ્યો છે. જેમાં દલિત સાહિત્ય એ માત્ર દલિતોનું જ નહીં પણ સમગ્ર સમાજને સ્પર્શો, સમગ્ર સમાજ એને સમજે, એમાં વ્યક્ત થયેલ સંવેદનાથી છેવાડાનો માણસ રસતરબોળ થાય અને સર્વસ્વીકૃત થાય એવી ભાવના વ્યક્ત કરેલ છે. દલિત શબ્દ અને એના પર્યાયરૂપે કોશમાં આપેલા અર્થોની અહીં પરિચયાત્મક માહિતી આપી છે. દલિત સાહિત્યની સંજ્ઞાને સ્પષ્ટ કરી એની વિભાવના આ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરી છે. વિભાવના બાદ એનાં લક્ષણોને પણ આ પ્રકરણમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

શૂદ્રોને વિરાટ પુરુષના પગમાંથી નિપજ્યા હોવાનું દર્શાવાયું છે એ સંદર્ભે હકારાત્મક અર્થઘટન કરીએ તો શબ્દનું કે સૂક્તનું અર્થઘટન કેવું થઈ શકે તે દર્શાવી એની સ્થિતિને તાદૃશ કરી છે. એ માટે જુદાં-જુદાં પુસ્તકોમાંથી જરૂરી સંદર્ભો દ્વારા મારા અભ્યાસને સઘન બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

બસવેશ્વર, કબીર, નરસિંહ, અખો અને રૈદાસ જેવા સંતો-સુધારકોએ આપેલા દલિત શબ્દોનાં અન્ય નામો અને સમયાંતરે બદલાતી શૂદ્રોની સ્થિતિ, એ માટેની ભૂમિકા નિભાવનાર મહત્ત્વનાં પરિબળોની અહીં ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકરણમાં દલિત આંદોલનની ભૂમિકા દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવ-વિકાસ માટે કેવી રહી છે એની ચર્ચા કરી છે. વિવિધ વિવેચકો, વિચારકોએ દલિત સાહિત્યની આપેલી વ્યાખ્યાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને દલિત સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘દલિત’ શબ્દનો વિચાર કરતા કે એની વ્યાખ્યાઓ જોતા અનેક પ્રકારનાં નવાં પરિમાણો પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ શિક્ષણ અને જાગૃતિ આવ્યા પછી પણ દલિતોને અસ્પૃશ્ય તરીકે જોવામાં વધુ ફેર પડ્યો નથી. ‘દલિત’ શબ્દની ચર્ચા પછી

દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવ માટેનાં જરૂરી પરિબળોની ચર્ચા કરી છે. ગૌતમ બુદ્ધ, વીર મેઘમાયો, જ્યોતિબા ફૂલે, મહાત્મા ગાંધીજી, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા મહાનુભાવો, દલિત પેન્થર્સ, મરાઠી દલિત સાહિત્ય, વિવિધ સામયિકો અને સંપાદકો ઉપરાંત ગુજરાતનાં ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫નાં અનામત વિરોધી આંદલનોનો દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને એને ઘડવામાં કેવો ફાળો રહ્યો છે એની નોંધ લીધી છે.

દલિત સર્જકોએ અને વિવેચકોએ આપેલી દલિત સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ પરથી પણ એક વાત સાબિત થાય છે કે દલિત સાહિત્યમાં દલિત સંવેદન, સમસ્યા વગેરેનું નિરૂપણ કલાત્મક રીતે થવું જોઈએ એ વાત પર ભાર મૂકાયો છે. તો સાથે સાથે એ વ્યક્તિગત બનવાને બદલે સમષ્ટિગત બને એ પણ જરૂરી છે. દલિત સાહિત્ય માનવને મુક્ત કરીને પુરસ્કૃત-પ્રતિષ્ઠિત કરે એ સાચું દલિત સાહિત્ય એવો સૂર વ્યક્ત થયો છે. એ જ રીતે એ કોઈ એક વર્ગ કે વર્ણનું સાહિત્ય નથી એ પણ કહેવાયું છે. દલિત સાહિત્યકૃતિમાં દલિત સંવેદન હોવું જરૂરી છે પરંતુ સર્જક દ્વારા રચાયેલી કૃતિ કલાકૃતિના સ્તરે પહોંચે એ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

આ પ્રકરણમાં દલિત સાહિત્યનું પ્રયોજન, એનું ધ્યેય શું છે એની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દલિત સાહિત્ય માનવીય મૂલ્યો, ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા જેવાં પાસાંઓને સમાવીને આગળ વધ્યું છે. સમાજ શોષણમુક્ત, જાતિમુક્ત થાય અને સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ થાય એવા ધ્યેયથી એ આગળ વધ્યું છે. માણસની જ્યાં ઉપેક્ષા થઈ રહી છે એવા દલિત-પીડિત સમાજને બળ પૂરું પાડવાનું કામ દલિત સાહિત્ય કરે છે. એને જાગ્રત કરવાનું કામ આ સાહિત્ય કરે છે એટલે દલિત સાહિત્ય સામાજિક પરિવર્તનનું દિશા નિર્દેશક બનવાનું પાયાનું ધ્યેય લઈને ચાલે છે એની સંદર્ભગત ચર્ચા કરેલ છે. આ પ્રકરણમાં દલિત સાહિત્યનાં પ્રયોજન અને એના પ્રત્યેના સામાજિક દૃષ્ટિકોણની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૨

ગુજરાતી દલિત ટૂંકીવાર્તા

આ પ્રકરણમાં ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાનાં થયેલાં સંપાદનો અને વિવિધ સર્જકોના વાર્તાસંગ્રહોની પરિચયાત્મક ઝલક આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે ગુજરાતી દલિત વાર્તાકારોએ જે પ્રદાન કર્યું છે એવાં સર્જકોમાં ભી. ન. વણકર, જોસેફ મેકવાન, પ્રવીણ ગઢવી, દલતપત ચૌહાણ, બી. કેશરશિવમ્, મોહન પરમાર, હરીશ પરમાર, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, દશરથ પરમાર, રાઘવજી માધડ, ચંદ્રાબેન શ્રીમાળી, વિઠ્ઠલરાય શ્રીમાળી, રમણ વાઘેલા, સંજય ચૌહાણ, અમૃત મકવાણા, મૌલિક બોરીજા, માવજી મહેશ્વરી, દીનુ ભદ્રેસરિયા, કનુ અસમલીકર, વિનોદ ગાંધી જેવા સર્જકોએ લખેલી ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓને આધારે દલિત ગુજરાતી વાર્તાની ગતિવિધિ તપાસી છે. આ વાર્તાકારોમાં બી. કેશરશિવમ્, ધરમાભાઈ, દલપત ચૌહાણ પાસેથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વધુ વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બિનદલિત સર્જકોની દલિત વાર્તાઓ અને સંગ્રહોની નોંધ લીધી છે. વિવિધ સામયિકોએ પણ ગુજરાતી દલિત વાર્તાને પ્રકાશિત કરી જીવંત રાખી છે એની અહીં ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતી દલિત વાર્તાના બદલાયેલાં વલણોની ચર્ચા પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કરી છે.

પ્રકરણ ૩

ભી. ન. વણકરની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ

ત્રીજા પ્રકરણના આરંભે સર્જકનો પરિચય આપીને સર્જકે અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપક્ષેત્રે કરેલ કાર્યની નોંધ લીધી છે. આ સર્જક પાસેથી ‘વિલોપન’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંગ્રહમાં ૧૪ વાર્તાઓ છે. જેમાંની બધી જ વાર્તાઓ દલિત વાર્તાઓ છે. સંગ્રહમાં આવિષ્કાર, સાઈકલોન, કાળી ટીલી, પગ,

ઓઝટવા, વંટોળ, ધારાવઈ, વિલોપન, ગોરું ચંદન વગેરે વાર્તાઓમાં દલિત સમસ્યા, દલિત સંવેદન પ્રબળ રીતે વ્યક્ત થતું જોઈ શકાય છે.

આ ઉપરાંત લેખકની સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી વાર્તાઓ ‘પડઘાતા મૌનની પેલે પાર’, ‘લીમડાની એક ડાળ મીઠી’ જેવી વાર્તાઓની પણ ચર્ચા કરી છે.

ભી. ન. વણકરની વાર્તાઓમાં આવતી સમસામયિક ઘટનાઓ, સ્થળકાળ, પાત્રોનાં વર્તન, શોષણ ઇત્યાદિ વાર્તામાં કેવાં રસાઈને આવે છે એ દર્શાવી દરેક વાર્તાનો પરિચય કરાવી એની બોલી, પ્રતીક, લય લહેકા ઇત્યાદિને આધારે ભી. ન. વણકરની વાર્તાઓનો અભ્યાસ કરી એમના સર્જનવિશેષને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આ સર્જકની વાર્તાઓનું વસ્તુ ઉત્તર ગુજરાતની બોલીથી વધુ વાસ્તવદર્શી બની રહે છે. ઘણી જગ્યાએ બોલીનો પ્રયોગ પાત્રોના મનોજગતને ઉપસાવવામાં કામિયાબ બની રહે છે. વાર્તામાં સમસામયિક ઘટનાઓ, સ્થળકાળ આદિને આ વાર્તાકાર તટસ્થભાવે આલેખે છે એની આ પ્રકરણમાં નોંધ લીધી છે. વાર્તાકારે કરેલો કહેવત-રૂઢિપ્રયોગોનો ઉપયોગ, ઘટનાની વાસ્તવદર્શી રજૂઆત, પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ વગેરેની પણ આ પ્રકરણમાં ચર્ચા કરેલ છે.

પ્રકરણ ૪

ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ

આ પ્રકરણ અંતર્ગત ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની દલિત વાર્તાઓને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રકરણના આરંભે સર્જકનો ટૂંકમાં પરિચય આપ્યો છે. આ સર્જક પાસેથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ દલિત અને લલિત બંને પ્રકારની વિપુલ વાર્તાઓ મળે છે. ધરમાભાઈ પાસેથી સાંકળ, નરક, રવેશ, ઝાંખરું અને પીઠી જેવા વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે.

‘સાંકળ’માં સણકો, ભવાઈ, નવી, દાઝવું તે વાર્તાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસલક્ષી ચર્ચા કરી છે. ‘નરક’ વાર્તાસંગ્રહમાં ૧૪ વાર્તાઓ છે જે બધી જ દલિત છે. જેમાં નરક, ભોગ, વરઘોડો, ભાત, કુંડ, સામૈયું જેવી વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન તીવ્રપણે વ્યક્ત થયું છે. ‘નરક’ આ સંગ્રહની નકશીદાર કલાત્મક કૃતિ છે. ‘નરક’માં શોષણ, ગ્રામજીવનનું વેધક આલેખન થયું છે તો શહેરીજીવનની હાડમારી પણ ભારોભાર દર્શાવાઈ છે. ગામડામાં બદલાવ આવી રહ્યો છે. પહેલા જેવી આભડછેટ અને જોહુકમી નથી, પણ હજી ભેદ તો છે જ. દલિતો મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળી શકતા નથી, ભળવા દેવામાં આવતા નથી એ વાત વરઘોડો, ઉઝરડો, સડો, સામૈયું, પ્રસ્થાન જેવી વાર્તાઓમાં અભિવ્યક્ત થઈ છે. જો કે ધરમાભાઈ અહીં પરિવેશ કરતા ઘટના, સંવાદો, વિચારોને આગળ ધરે છે એ નોંધવું રહ્યું. ભાત અને કુંડ આ સંગ્રહની મજબૂત રચનાઓ છે.

ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘રવેશ’ શીર્ષકથી પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં દલિત સંવેદન રજૂ કરતી કૃતિઓની સંખ્યા નહિવત્ છે. ‘ઝાંખરું’ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૨ વાર્તાઓ છે જેમાં આડવાત, કદડો, પ્રદેશદ્વાર, ઝાંખરું, રુદન, આઠમો રંગ, આફ્ટર શોક, ફાયર, રેલો, પધરામણી જેવી વાર્તાઓમાં શહેર, શિક્ષણ, એમાં વસતા દલિતોની સમસ્યાઓનું પ્રમાણ બળકટ રીતે વ્યક્ત થયું છે. ગ્રામજીવનના પ્રશ્નો પણ ધરમાભાઈની વાર્તાઓમાં સઘન રીતે આલેખાયા છે એ નોંધવું રહ્યું. ઘટનામાંથી નિપજતી પરિસ્થિતિને આ લેખક કેવું વાર્તારૂપ આપે છે એ જોવું રસપ્રદ થઈ પડે છે.

ધરમાભાઈના પાંચમા વાર્તાસંગ્રહ ‘પીઠી’માં ૧૯ વાર્તાઓ છે જેમાં મોટાભાગની લલિત વાર્તાઓ છે. આ સંગ્રહની માત્ર છોડ, જમણવાર, લોહી, મેળો અને છત્રી જેવી વાર્તાઓમાં દલિતસંદર્ભ જોવા મળે છે.

આમ, સાંપ્રત સમયમાં ગુજરાતી દલિત ટૂંકીવાર્તા ક્ષેત્રે ધરમાભાઈ શ્રીમાળીનું પ્રદાન કેવું રહ્યું છે એની એમના વાર્તાસંગ્રહોને આધારે અભ્યાસલક્ષી

ચર્ચા કરી છે. એમની વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલા દલિત સમાજના પ્રશ્નો, પરિવેશ, ઉત્તર ગુજરાતની બોલી એમ વિવિધ પાસાંને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસ કર્યો છે. ધરમાભાઈની વાર્તાઓમાં જોવા મળતો અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન, જાતીય શોષણની સમસ્યા, નિજી સંવેદન, જીવંત અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ વગેરે મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને એમના સર્જનવિશેષને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સચોટ ઘટના તથા વિસ્મયસભર અંતનું આશ્ચર્ય એ ધરમાભાઈની વાર્તાના વિશેષો બની રહે છે.

પ્રકરણ ૫

દશરથ પરમારની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ

પ્રસ્તુત પ્રકરણની શરૂઆતમાં સર્જકનો પરિચય આપ્યો છે. આ સર્જક પાસેથી બે વાર્તાસંગ્રહ ‘પારખું’ અને ‘બે ઈ-મેલ અને સરગવો’ શીર્ષકથી પ્રાપ્ત થાય છે. પારખુંમાં ૨૧ વાર્તાઓ છે. બીજા સંગ્રહમાં પણ ૨૧ વાર્તાઓ છે. પ્રથમ સંગ્રહમાં રમત, ચૂવા, પાટ, ગીધાનુભૂતિ, સાંધણી જેવી વાર્તાઓમાં દલિત જનજીવનના તાણાવાણા જોવા મળે છે. એમાં કેટલીક વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન કેવું છે? એને દલિત વાર્તાઓ કહેવાય? ન કહેવાય તો શા માટે એની ચર્ચા કરી વાર્તાઓને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (દા.ત. રમત, પાટ, ચૂવા વગેરે)

બીજા સંગ્રહમાં અનપેક્ષિત, ચિલોત્રાની જેમ, કાયાન્તરણ, શિકાર, ફરક તો પડે છે, છેહ, અસ્વીકાર જેવી દલિત વાર્તાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને એના વિષય-વસ્તુ કલાપક્ષની ચર્ચા કરી છે.

આ ઉપરાંત સર્જકના ઉપરોક્ત બે વાર્તાસંગ્રહો સિવાયની વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓની પણ અભ્યાસમૂલક ચર્ચા કરી છે. જેમાં પુલ નીચેથી પસાર થવું, ફોટો, નંદુ, લવસ્ટોરી ૨૦૧૪ યાને અસ્પૃશ્યતા

અખંડ છે, આપણી જાત અને ફૂલચંદ જાદવના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ જેવી વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદનની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે.

દશરથ પરમારની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા આ સર્જકનો સાંપ્રત સમયગાળાના એક ઉત્તમ વાર્તાકાર તરીકે ઉત્તરોત્તર થતો વિકાસ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આ સર્જકની વાર્તાઓનું વસ્તુ, ટેકનિક, નૂતન પ્રયોગ, જાતિભેદ, દલિત સમાજના આંતરદ્વંદ્વ, શહેરી શિક્ષિત સમાજની વેદના, પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ વગેરે મુદ્દાઓને આધારે વાર્તાકારના સર્જનવિશેષને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રકરણ ૬

સંજય ચૌહાણની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ

છઠ્ઠા પ્રકરણના આરંભે વાર્તાકારનો પરિચય આપેલ છે. ત્યાર બાદ સર્જકના બે વાર્તાસંગ્રહો ‘એના શહેરની એકલતા’ અને ‘થુંબડી’ની નોંધ લઈને સર્જકની સામયિકોમાં પ્રકાશિત ૧૩ જેટલી ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓની સઘન તપાસ કરી છે. જેમાં ઠરાવ, પેંતરો, છબિ, રંગ, વારો, બળતરા, કમઠાણ, યોદ્ધો, વરંડો, વાંક, લાશ, વળાંક, વટ જેવી વાર્તાઓને ધ્યાનમાં રાખીને જાતિવાદના પ્રશ્નને વાર્તાકાર કેવા સૂક્ષ્મસ્તરે નિરૂપે છે તેની ચર્ચા કરી છે. આ વાર્તાકારની વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન સઘન રીતે ઘૂંટાઈને આવે છે. નાનાં નાનાં વાક્યોથી થતી વાર્તાની શરૂઆત અને નાના વાક્યખંડો તેમજ એમાં વ્યક્ત થતું સમાજના સંકુલ પ્રશ્નોનું વેધક આલેખન વાર્તાઓને વારંવાર વાચવા પ્રેરે છે. આ સર્જકની વાર્તાઓનું વસ્તુ અને એનું ભાવવિશ્વ ગુજરાતી દલિત વાર્તાક્ષેત્રે નૂતન ઉન્મેષનાં વાહક બની રહે છે. બોલીનો પ્રયોગ અને પાત્રોના સંવાદો દ્વારા વ્યક્ત થતું અસલ જોમ વાસ્તવની ધારને વધુ તેજ ગતિએ વ્યક્ત કરે છે. આનર્તની બોલીનો આ સર્જકે કરેલો પ્રયોગ, એની કહેવતોમાં વ્યક્ત થતા લાક્ષણિક અર્થ વગેરે સર્જકનો વિશેષ

બની રહે છે. ગુજરાતી દલિત વાર્તાકારોમાં સંજય ચૌહાણની વાર્તામાં વાચકને નરવી કલમનો અને એક નૂતન ભાવવિશ્વનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. સંજય ચૌહાણની વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનો, દલિત વાસનું-વ્યવસાયનું આબેહૂબ ચિત્રણ, દલિત સંવેદન, પાત્રોની ગતિવિધિ, લેખકની સર્ગશક્તિ અને ભાષિક સજ્જતા એમની વાર્તાઓનો વિશેષ બની રહે છે.

પ્રકરણ ૭

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત પ્રકરણ અંતર્ગત મારા સંશોધનના નિષ્કર્ષરૂપે સમગ્ર શોધનિબંધનો ઉપસંહાર આપી ચારેય વાર્તાકારોની વાર્તાઓના આધારે એમના સર્જનવિશેષોને તારવી આપ્યા છે. અહીં સંશોધનનો હેતુ અને વર્તમાન સંદર્ભમાં એની પ્રસ્તુતતા દર્શાવી છે. ચારે વાર્તાકારોની વાર્તાઓને દૃષ્ટાંતરૂપે લઈ તુલનાત્મક અભિગમથી વાર્તાકલાની ચર્ચા કરેલ છે.

શોધનિબંધના અંતે ચાર પરિશિષ્ટ મૂકેલ છે જેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

પરિશિષ્ટ :

૧. સર્જક મુલાકાત

- ૧) ભી. ન. વણકર
- ૨) ધરમાભાઈ શ્રીમાળી
- ૩) દશરથ પરમાર
- ૪) સંજય ચૌહાણ

આ ચાર વાર્તાકારોની મુલાકાત દ્વારા ચારે સર્જકોના પ્રત્યુત્તરરૂપે જે તારણો ઉપલબ્ધ થયાં છે એને આધારે ગુજરાતી દલિત વાર્તાની ગતિવિધિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. સંદર્ભસૂચિ : (૧) પુસ્તક (૨) સામયિક

સંશોધનકાર્ય દરમ્યાન અધ્યયનહેતુ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો-સામયિકોની સૂચિ અત્રે રજૂ કરેલ છે.

૩. કર્તાનામ સૂચિ

સંશોધનકાર્ય દરમ્યાન બધાં પ્રકરણોમાં જેમનો નામોલ્લેખ આવ્યો છે એવા કર્તાઓ-વિચારકોની સૂચિ અત્રે રજૂ કરી છે.

૪. કૃતિનામ સૂચિ

સંશોધનકાર્યમાં વિષયને અનુલક્ષીને દરેક પ્રકરણોમાં જે કૃતિઓનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એવી કૃતિની સૂચિ અત્રે રજૂ કરી છે.
